

HET SOCIALISME - VAN WETENSCHAP TERUG NAAR UTOPIE?

Rudolf Boehm

Voor het eerst door Engels werd het marxisme voorgesteld als 'Wetenschappelijk socialisme', in tegenstelling met het vroegere 'utopisch socialisme', voornamelijk in zijn geschrift, voor het eerst in het Frans uitgegeven onder de titel 'Socialisme utopique et socialisme scientifique', in 1880 in feite een samenstelling van drie hoofdstukken uit zijn werk 'Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft', geschreven en gepubliceerd (in verschillende afleveringen) tussen 1876 en 1878. Marx was in het woord vooraf dat hij bij die Franse uitgave heeft geschreven (op vraag van zijn schoonzoon Paul Lafargue die dit woord vooraf dan bij de publicatie zou ondertekenen) iets voorzichtiger, als volgt: "Nous donnons dans la présente brochure l'extrait le plus topique (of 'typique' ?) de la partie doctrinale de ce livre (de 'Anti-Dühring'), qui forme ce qu'on pourrait appeler (1) une Introduction au socialisme scientifique" (MEW, 19, 183). Inmiddels is het 'wetenschappelijk socialisme' van Marx, Engels en Lenin zelf gebleken een utopie geweest te zijn. Keren we daarmee terug naar een socialistisch idee dat zij, Marx en Engels, als utopisch hadden bestempeld?

Als utopisch bestempelde Engels, in bedoeld geschrift, een socialisme dat enkel gebaseerd was op een morele verontwaardiging. Hij schreef : "Sinds het historisch optreden van de kapitalistische produktiewijze stond enkelen en gehele sekten het in bezit nemen van alle produktiemiddelen door de maatschappij min of meer onduidelijk voor ogen als een toekomstig ideaal. Dit kon echter pas mogelijk, en een historische noodzakelijkheid worden wanneer de feitelijke voorwaarden aanwezig waren om het waar te maken. Dit, zoals elke andere maatschappelijke vooruitgang, wordt niet vatbaar voor realisering door een verworven inzicht dat het bestaan van klassen tegenstrijdig is met de rechtvaardigheid, de gelijkheid enz., niet door de loutere wil om deze klassen af te schaffen, maar enkel door bepaalde nieuwe economische voorwaarden" (MEW, 19, 224). Feit is dat inderdaad in onze tijd dat soort moraliserend socialisme een heropleving heeft gevonden. Het vindt nu zijn uitdrukking vooral in een kritiek op het tot voor kort reëel bestaande socialisme, die de oorzaak van diens mislukking zoekt in een gemis aan democratie, d.w.z. aan 'rechtvaardigheid, gelijkheid enz.'. De economische voorwaarden, heet het dan, waren verworven, het marxistisch inzicht was mooi en waar, maar door één of andere slechte wil bleef de democratie achterwege. Vreemd genoeg komt dan

zo'n in de ogen van Marx en Engels utopisch socialisme neer op een volledige rehabilitatie van het wetenschappelijk socialisme 'op zichzelf'.

Net dit, of onder meer dit, moet aanleiding geven tot de vraag of de aloude socialistische utopie op haar beurt ooit een 'concrete utopie' kan worden zonder zich opnieuw om te vormen tot een wetenschappelijk socialisme. En wetenschap kan eigenlijk, althans op het eerste gezicht, als ze objectieve wetenschap wil zijn, niet democratisch zijn. Wie meent iets echt objectief te weten, kan zijn wetenschap niet opofferen aan welke meerderheid dan ook, laat staan een minderheid, die hetgeen geweten is niet wil goedkeuren.

Dit was ongetwijfeld het grote drama van het wetenschappelijk socialisme. En toch : kunnen we, ook op het politiek-economisch terrein, afstand doen van elke - al dan niet aangemattigde - wetenschap als we maatschappelijk gebeuren op een of andere manier redelijk en verantwoord willen besturen? Mao Tsetoeng heeft wel gezegd, in 1948 : "Slechts door de praktijk van het volk, dat wil zeggen door de ervaring, kunnen we nagaan of een politiek juist of verkeerd is, en bepalen in welke mate ze juist of verkeerd is" (geciteerd uit het 'Rode boekje', in China verspreid in 1966).

'Slechts door de praktijk', 'door de ervaring' kan de juistheid of onjuistheid van een politiek ondervonden worden, zonder enige voorafgaandelijke zekerheid ; is niet net dat het avonturisme van onzinnige en onverantwoordelijke 'grote sprongen' ? Dit is het groot dilemma : politieke wetenschap druist in tegen de democratie ; maar zonder wetenschap, zonder weten vooraf, verwordt elke politiek tot puur avonturisme.

Wat was dan eigenlijk de - al dan niet vermeende, naar men nu moet denken enkel ten onrechte vermeende - wetenschap van het wetenschappelijk socialisme ? Propagandistisch uitgedrukt en in de jaren 70 en 80 (van onze eeuw) eindeloos herhaald, was het dit : we bevonden ons in de epoche van de 'wereldwijde overgang van kapitalisme naar socialisme'. Feit is in ieder geval dat Marx en Engels in hun gemeenschappelijk werk 'Die deutsche Ideologie' van 1845-46 hebben gesteld : "Wij kennen maar één enkele wetenschap, de wetenschap van geschiedenis. Die geschiedenis kan, vanuit twee zijden beschouwd, onderverdeeld worden in de geschiedenis van de natuur en de geschiedenis van de mensen. In feite kan men die twee zijden niet van elkaar afscheiden ; zolang als er mensen bestaan, worden de geschiedenis van de natuur en de geschiedenis van de mensen door elkaar wederzijds geconditioneerd" (hoewel in het manuscript geschrapt; MEW, 3, 18). Natuurlijk is echter de eigenlijke vraag deze : hoe volgen de verschillende fases van de geschiedenis van de mensen feitelijk op elkaar, en hoe moeten ze (d.w.z. wetenschappelijk gezien) op elkaar volgen, voornamelijk kapitalisme en socialisme ? Ik heb altijd gevonden, en ik zal hier voor het eerst trachten het duidelijk ter sprake te brengen, dat Marx op dit punt erg dubbelzinnig was en dat de min of meer ondubbelzinnige stellingname van Engels, waar Lenin bij heeft

aangesloten, maar weinig overtuigend kon overkomen net als men de fundamentele inzichten van Marx in rekening stelde.

In Het kapitaal 1' (uitgegeven in 1867 en kort tevoren voltooid) schreef Marx "Als fanaticus van de valorisatie van de waarde dwingt (de kapitalist) de mensheid meedogenloos tot de produktie om de produktie, en daarmee tot een ontwikkeling van de maatschappelijke produktiekrachten en tot het scheppen van materiële produktievoorwaarden die alleen de reële basis kunnen vormen voor een hogere maatschappijvorm..." (MEW, 23, 618). Dat schijnt duidelijk : het socialisme vooronderstelt het bestaan van een 'reële basis' die enkel door een voorafgaandelijke periode van 'produktie om de produktie' kan geschapen worden, en d.w.z. een periode van kapitalisme want voor zo'n ongebreidelde 'ontwikkeling van de maatschappelijke produktiekrachten' is enorm veel kapitaal vereist dat moet geaccumuleerd worden, en dat kan volgens Marx enkel door een doorgedreven uitbuiting van de arbeiders. Elke andere voorstelling van socialisme ware dan utopisch, d.w.z. gewoon onrealistisch. (Of was het wellicht Marx' utopie dat het kapitalisme bedoelde 'historische taak' zoals hij het vaak noemt, ooit zou kunnen afwerken?)

Dezelfde Marx heeft echter ook het volgende geschreven, in 'Het kapitaal IV' (eigenlijk in manuscript geschreven als vervolg bij het in 1859 verschenen fragment 'Zur Kritik der politischen Oekonomie') "(Ricardo) wil de produktie om de produktie, en hij heeft er mee gelijk. Wilde men beweren (...) dat niet de produktie als dusdanig het doel kon zijn, dan vergeet men dat de produktie om de produktie niets anders betekent dan een ontwikkeling van de menselijke produktiekrachten, dus een ontwikkeling van de rijkdom van de menselijke natuur als doel op zich. Wie in de plaats van dit doel het welzijn van de individuen stelt (...), die beweert dat de ontwikkeling van de mensheid zou moeten tegengehouden worden om het welzijn van de individuen veilig te stellen (...). Blijkbaar wordt niet begrepen dat de ontwikkeling van de vermogens van de mensheid weliswaar aanvankelijk plaatsvindt ten koste van de individuen en gehele klassen van mensen maar uiteindelijk dit antagonisme zal doorbreken en met de ontwikkeling van de enkelvoudige individuen zal samengaan dat dus een hogere ontwikkeling van de individualiteit enkel verkregen wordt door een historisch proces waarbij de individuen worden opgeofferd" (MEW. 26-2, 111).

Is dat geen erg dubbelzinnige uitspraak ? Men zou die uitspraak misschien wel kunnen interpreteren zoals we boven ons citaat uit 'Kapitaal 1' hebben begrepen. Men zou er echter ook iets geheel anders in kunnen lezen namelijk de gedachte dat 'de produktie om de produktie' ook in een socialistische samenleving steeds zal moeten verdergaan, hier verbonden met de veronderstelling (want wat is het anders dan een veronderstelling) dat zo'n onbeperkte 'ontwikkeling van de menselijke produktiekrachten' onder bepaalde (echter niet aangeduide) voorwaarden ook zou kunnen plaatsvinden zonder

kapitaalaccumulatie en zonder uitbuiting (en bijgevolg zonder het 'welzijn van de individuen' in het gedrang te brengen). Wat gewordt er dan echter van Marx' eigen fundamentele verklaring van het wezen van het kapitalisme zoals men die in het kort samengevat kan lezen in wat we boven uit 'Kapitaal 1' aanhaalden ? (En zou het niet ook betekenen dat het kapitalisme zijn 'historische taak' inderdaad niet kn noch moet voltooien omdat de 'productie om de productie' nooit kan noch moet beëindigd worden?)

Ook in 'Kapitaal III' (door Marx geschreven na 'Kapitaal IV', maar voor 'Kapitaal 1') wordt dit punt niet echt duidelijk gemaakt. Hier lezen we: "Er is een bestendige contradictie tussen enerzijds de grenzen waarbinnen het behoud en de valorisatie van de kapitaalwaarde moet plaatsvinden als het berust op de onteigening en de verpaupering van de grote massa van de producenten, en anderzijds de produktiemethodes die het kapitaal voor zijn eigen doeleinden moet aanwenden, ni. een onbeperkte vermeerdering van de productie, de productie als doel op zich, een onvoorwaardelijke ontwikkeling van de maatschappelijke produktiekrachten van de arbeid" (MEW,25, 260).

Moet dat betekenen dat het kapitalisme weliswaar de 'productie om de productie' op gang brengt, maar tegelijk een volledige ontplooiing van de 'productie om de productie' nog tegenhoudt zodat deze 'onvoorwaardelijke ontwikkeling' eigenlijk pas onder het socialisme zal kunnen en moeten plaatsvinden ? En hoe zou dat kunnen zonder voortschrijdende kapitaalaccumulatie en de bijhorende uitbuiting 'van de grote massa van de producenten'? Of kan ook deze tekst nog anders begrepen worden, en meer in overeenstemming met ons citaat uit 'Kapitaal 1'?

Wist het Marx zelf niet goed ? Of heeft hij in 'Kapitaal 1' zijn hier aangehaalde vroegere uitspraken willen rechtzetten ? Hijzelf heeft de publicatie van zijn manuscripten voor wat 'Kapitaal III' en 'IV' werd, nooit geautoriseerd. Beide delen bevatten wel ook de bespreking van onderwerpen die in 'Kapitaal 1' niet aan bod komen, maar zijn in essentie eerder voorstudie voor wat in 'Kapitaal 1' definitief, hoewel nog onvolledig, werd uitgewerkt. (Voor 'Kapitaal II' is de situatie nog ingewikkelder.)

Ik hoop dat de lezer zal erkennen dat de vraag die ons hier bezig houdt niet enkel één is van spitsvondige marxologie of een soort postume opiniepeiling bij de heer M., maar inmiddels is uitgegroeid tot dé grondvraag van het socialisme. Ze luidt, nog eens geformuleerd : moet het produceren, op gang gebracht door het kapitalisme, in een socialistische samenleving hoe dan ook verdergezet worden ? ('Hoe dan ook' : d.w.z. geenszins enkel daar waar men een socialistische samenleving wil opbouwen op basis van een onvoldoende of niet ontwikkeld kapitalisme).

Hoe kan dat zonder een kapitaalaccumulatie die 'berust op een onteigening en verpaupering van de grote massa van de producenten' ? Of kan een

socialistische samenleving enkel tot stand komen waar aan het produceren om te produceren een einde kan gesteld worden, of eenvoudigweg gesteld wordt?

Op deze vragen heeft Marx, zoals we hebben gezien, geen duidelijk, geen ondubbelzinnig antwoord gegeven. Daar tegenover staat het ondubbelzinnig antwoord van Engels, in 'Socialisme utopique et socialisme scientifique' : "De expansiekracht van de produktiemiddelen doet de banden springen waarin ze ingebonden was binnen de kapitalistische produktiewijze. Haar bevrijding van deze banden vormt de enige voorwaarde voor een ononderbroken en steeds vlugger voortschrijdende ontwikkeling van de produktiekrachten en daarmee voor een praktisch onbeperkte verhoging van de produktie zelf" (in het Duits MEW, 19 225, en reeds tevoren letterlijk evenzo in de 'Anti-Dühring', MEW, 20, 263).

Het produceren om te produceren moet dus volgens Engels in een socialistische samenleving maar echt op gang komen. Hij is dan ook zo consequent om bij Dührings idee van een socialistische samenleving al spottend op te merken: "De accumulatie werd compleet vergeten" (MEW, 20, 281).

En Lenin dacht er ondubbelzinnig niet anders over dan Engels: "De onteigening (van de kapitalisten) zal een enorme ontwikkeling van de produktiekrachten mogelijk maken. Wanneer we zien hoe het kapitalisme reeds nu deze ontwikkeling op een ongelooflijke manier tegenhoudt en hoeveel op basis van de heden reeds bereikte techniek voortgebracht zou kunnen worden, kunnen we terecht en met de volste overtuiging stellen dat de onteigening van de kapitalisten onvermijdelijk zal leiden tot een geweldige ontwikkeling van de produktiekrachten van de menselijke maatschappij" ('Staat en revolutie', augustus 1917, Vde hoofdstuk, par. 4). Michael Gorbatsjov had niet ongelijk toen hij in zijn laatste 'theoretische' bijdrage, van november 1989, bevestigde dat "Lenin en de bolsjevisten ... zich ervan bewust waren dat Rusland niet het peil van economische ontwikkeling had bereikt, vereist voor een overgang naar het socialisme... Met andere woorden, (het was noodzakelijk) onder de Sovjetmacht te doen wat eigenlijk het kapitalisme en de burgerlijke democratie hadden moeten verwezenlijken" (volgens de Duitse vertaling in 'Neues Deutschland', 28 nov. 1989). Gorbatsjov miskende enkel het feit dat, althans volgens Engels en Lenin, het socialisme hoe dan ook niet enkel verplicht was, maar veel meer dan het kapitalisme de kans had, het produceren volop op gang te brengen.

De opstelling van Engels en Lenin, bijgetreden door Gorbatsjov, moge dan wel duidelijk en ondubbelzinnig geweest zijn, toch is het natuurlijk de vraag of ze wel verstandig was, en dit meer bepaald in het licht van een aantal opmerkingen, nu opnieuw van Marx in zijn 'Kritiek op het programma dat voorgesteld en aanvaard werd bij de oprichting, in dit jaar, van de 'Sociaaldemocratische Arbeiderspartij van Duitsland', luidde als volgt : "... de

opbrengst van de arbeid behoort onverminderd en volgens gelijk recht aan alle leden van de maatschappij toe" (zie MEW, 19 15). Marx merkt daarentegen op dat om te beginnen van het 'maatschappelijk totaalprodukt' hoe dan ook het volgende zal moeten 'afgetrokken' worden : "ten eerste: middelen ter vervanging van opgebruikte produktiemiddelen ; ten tweede : een bijkomend gedeelte voor de uitbreiding van de produktie ; ten derde : een reserve- of verzekeringsfonds tegen ongevallen, storingen door natuur gebeurtenissen enz. Deze aftrekken van de "onverminderde arbeidsopbrengst" beantwoorden aan een economische noodzakelijkheid...". Marx verwijst dan verder ook nog naar de noodzakelijke sociale bestendingen waarvoor moet gezorgd worden "alvorens men tot een individuele verdeling' van de resterende arbeidsopbrengst kan overgaan, b.v. "scholen, gezondheid-svoorzieningen enz." en een "fonds voor werkonbekwamen" (MEW, 19, 19). Welnu, wanneer volgens Engels (bijgetreden door Lenin) onder het 'socialisme' "een ononderbroken en steeds vlugger voortschrijdende ontwikkeling van de produktiekrachten" en ook «een praktisch onbepaalde verhoging van de produktie zelf" zou moeten plaatsvinden, welke reusachtige omvang zouden dan niet de door Marx voorziene "middelen ter vervanging van opgebruikte produktiemiddelen" en "voor de uitbreiding van de produktie" moeten aannemen? Want terwille van "een ononderbroken en steeds vlugger voortschrijdende ontwikkeling" zullen bestendig oudere produktiemiddelen moeten vervangen worden (zelfs alvorens materieel opgebruikt te zijn), en alvorens "een praktische onbepaalde verhoging van de produktie zelf" kan plaatsvinden, moeten de daarvoor vereiste "uitbreidingsinvesteringen" voorgenomen worden. Wat zal er dan nog, volgens Marx' berekening, overblijven voor een 'individuele verdeling' van de arbeidsopbrengst (nl. 'consumptiegoederen'), voornamelijk indien de sociale uitgaven onder het socialisme toch ook wel aanzienlijk moeten verhoogd worden ? (Men moet zelfs vermoeden dat de bestedingen aan de gewenste 'ontwikkeling van de produktie' enerzijds en aan de sociale noden anderzijds, elkaar wederzijds ook in het gedrang zullen brengen (1). En dit alles, volgens Engels en Lenin zelf, niet spijt, maar net tengevolge van de socialistisch gewijzigde eigendomsverhoudingen En heeft zich niet daadwerkelijk net dit in de socialistische landen voorgedaan, wat ik hier louter logisch heb afgeleid uit de vooronderstellingen van Engels en Lenin en de redenering van Marx? (2).

Nu heeft Marx net in zijn 'Kritiek op het programma van Gotha' een duidelijk verschil gemaakt tussen "de eerste fase van een communistische maatschappij zoals ze na lange barensweeën zal voortkomen uit de kapitalistische maatschappij" en "een hogere fase van het communisme" (MEW, 19, 21), wat men later (ten tijde van Lenin) zal opvatten als het verschil tussen 'socialisme' en 'communisme', en zijn boven aangehaalde redeneringen hebben, wat hem betreft, enkel betrekking op de 'eerste fase' (het 'socialisme'). Maar Engels heeft zo'n verschil tussen twee soorten socialisme of communisme nooit gemaakt, en zijn verwachtingen voor de steeds verder gaande 'ontwikkeling van

de produktiekrachten' lijken voor alle toekomst te gelden. En Lenin heeft inderdaad zo'n verschil wel gemaakt en in zijn programmatisch geschrift 'Staat en revolutie' heeft hij zelfs nadrukkelijk gesteund, precies op Marx' 'Kritiek op het programma van Gotha' ; maar op Marx' boven aangehaalde redenering heeft hij er vreemd genoeg helemaal niet betrekking genomen. En wat Marx zelf betreft, is dit net een nieuwe aanduiding voor het feit dat hij dan toch geen mogelijkheid zag voor een ernstig socialisme of communisme alvorens een ontwikkeling van de produktiekrachten, door het produceren om te produceren, niet kon beëindigd worden - minder dubbelzinnig dan het ons boven toescheen.

Conclusie:

1. Indien men meent dat het communisme enkel mogelijk is op basis van een voorafgaandelijke geweldige 'ontwikkeling van de produktiekrachten', dan moet men het communisme voor onbepaalde duur uitstellen, zoals dat in feite gebeurd is in de Oosteuropese landen die zich (voor een deel) net daarom enkel 'socialistisch' noemden ; enkel in het Westen werden en worden die landen, hun politiek en hun regime 'communistisch' genoemd (3). Want zo'n ontwikkeling, dat lijkt me Marx tegen Engels en Lenin in aangetoond te hebben, k n enkel kapitalistisch zijn, ten hoogste op het sociaal vlak verzacht, zoals in de Sovjetunie en de andere socialistische landen (waarbij dan eigenlijk de nagestreefde ontwikkeling van de produktiekrachten enerzijds en de sociale politiek anderzijds elkaar bestendig wederzijds in de weg stonden). 'Socialisme' kon dan in feite niets anders betekenen dan zo'n combinatie van kapitalistische ontwikkeling en sociale verzachting van haar gevolgen.

2. Indien men evenzo meent dat het communisme enkel mogelijk is op basis van een voorafgaandelijke geweldige 'ontwikkeling van de produktiekrachten' maar tegelijk eraan twijfelt of een of ander socialisme of zelfs een ongebreideld kapitalisme die 'historische taak' ooit realiseren, moet men het idee van het communisme gewoon opgeven, zoals de sociaaldemocraten ongeveer sinds het einde van de eerste wereldoorlog hebben gedaan (in tegenstelling met hun door Marx fel bestreden standpunt van 1875) (3).

3. Ofwel concipieert men het communisme anders dan zowel Marx alsook Engels en Lenin : niet langer als een stadium dat zal bereikt worden en enkel zal kunnen bereikt worden op basis van een geweldige 'ontwikkeling van de produktiekrachten' maar als een richtlijn, nl. de richtlijn die stelt dat elke sociaal-economische beslissing moet worden genomen op basis van het criterium dat ze ons naderbij moet brengen tot het waarmaken van de leuze 'iedereen volgens zijn vermogens, aan iedereen volgens zijn behoeften' (Louis Blanc) (4).
Zo'n communistische richtlijn kan nooit utopisch zijn.

Meteen heb ik met deze 'conclusie' toch wel een voorbeeld gegeven voor een manier waarop een wetenschap wel kan verenigbaar zijn met democratie, door niet 'objectief' te zijn : 'ik' weet enkel wat de mogelijke keuzes zijn, aan 'jou' om te kiezen.

Postscriptum:

Sommigen zijn wel nog steeds de mening toegedaan dat het kapitalisme wel degelijk op weg is om de produktiekrachten zodanig te ontwikkelen dat ze in afzienbare tijd in staat zullen zijn om in de behoeften van iedereen overvloedig te voorzien.

Dit is gewoon niet waar: de betrekkelijke welstand van mensen in de ontwikkelde kapitalistische landen is volledig te danken aan een onteigening en uitstoting van de overgrote 'rest' van de mensheid. Niemand kon dat beter - en eerder - weten dan Lenin, blijkens zijn politiek-filosofisch hoofdwerk : 'Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme' (1916). Maar zoals Sofocles in zijn stuk 'Oedipoes de tiran' de ziener Teiresias laat zeggen : 'Schrikkelijk is het wijs te zijn, als het de wijze geen baat bijbrengt' (5).

NOTEN

- (1) Zie mijn uitvoerig opstel : 'Het communisme : het marxisme voorbij', in dit tijdschrift, nr 3/4 van december 1991.
- (2) Zie ook mijn bijdrage: 'Is een groen socialisme mogelijk ?', verschenen in De Rode Vaan van 31 januari 1992.
- (3) Bijgevolg kan er ook eigenlijk geen sprake zijn van een 'instorting van het communisme' in Oost-Europa; mislukt is enkel het socialisme, en zijn mislukking bestond erin dat het er niet in geslaagd is het communistisch ideaal naderbij te komen.
- (4) Op die problematiek heb ik reeds uitvoerig gewezen in een opstel over 'Het maoïsme en het dilemma van het hedendaags socialisme', verschenen in 1976 in het Tijdschrift voor Diplomatie en ook opgenomen in mijn bundel Aan het einde van een tijdperk, Weesp/Berchem, 1984.
- (5) Zie mijn bijdrage 'Communisme nu!' in De Rode Vaan van 19 januari 1990.